

Az inkulturáció megvalósulása a magyarság és a kereszténység találkozása terén a múltban és a jövőben

*

Összeállította: Orvos Levente
V. évf. teológus - Veszprém, 2000.
(pályamű – I. díj)

Az Egyház [...] munkájának eredménye [...], hogy bárhol bármi érték található meg elhintve az emberek szívében és elméjében, vagy a népek sajátos szertartásaiban és kultúrájában, az nemcsak el nem vész, hanem rendezetté lesz, megnemesedik és tökéletesedik az Isten dicsőítésére, a sátán megszegényítésére és az ember boldogságára.

(Lumen Gentium 17.)

A címben megjelölt téma tárgyalása meglehetősen időszerű mindkét oldalról, azaz úgy az inkulturáció újszerű problémája felől közelítve, mint a magyarság és a kereszténység kapcsolatának viszonylatában.

Az utóbbi évtizedekben egyre intenzívebb kapcsolat indult meg az ún. harmadik világ országaival. A saját kultúrájából már-már kiábrándult európai ember érdeklődése elemi erővel a tömegek számára eddig jobbára felfedezetlen „bennszülött kultúrák”, ősi vallások felé fordult, amelyek „újraértékelésének növekvő vágya”¹ figyelhető meg. Erre a folyamatra reflektálva foglalkoztatja a szakembereket ma már egyre inkább az inkulturáció kérdése; nemcsak a világiakat (etnológia, néprajz, vallástörténet), hanem a teológusokat is egyaránt.² Más szempontból sarkall kutatásra az a tény, hogy mára Európa is missziós területté lett, a missziós gyakorlatban alkalmazott módszerek, főként az inkulturáció tanulmányozása így bizonyára e téren is hasznos lesz majd.

Időszerű a téma tárgyalása azért is, mert a magyarság és a kereszténység kapcsolatát feltáró irodalom igencsak gyérnek mondható, – átfogó, minden részletre kiterjedő tanulmány pedig e témában gyakorlatilag nincs. Hogy mi ennek a hallgatásnak az oka? A problémakört teljes egészében feltárni most nem feladatunk, annyit mindenesetre elmondhatunk, hogy a fő okot a magyar történetírás egészen a legutóbbi időig tartó ideológiai terheltségében találjuk. Ez a súlyos és nyomasztó örökség pedig nem más, mint a *nemzetietlen* látásmód.

A nemzeti érzésnek jóval nagyobb szerepe van a történetírásban, mint ahogy azt általában gondolják, nem is beszélve erről az általunk most vizsgált speciális területről, hiszen ahhoz, hogy a kereszténység begyökerezésének kérdése egyáltalán felmerüljön, mindenekelőtt el

¹ KÁD, 21.

² Vö. Boda László, *Inkulturáció, egyház, Európa* (Bp., Mundecon, 1994), 9.

kell ismerni, hogy vannak népünknek olyan értékei, tulajdonságai, amelyek inkulturálhatók³. Sajnos népünk ősi kultúrája pozitív beállításban mindeddig csak ritkán került bemutatásra, az idegen szemléletű történetírás ezeket az értékeket inkább elrejteni, mint feltárni igyekezett. Itt ne csak a marxista internacionalizmus romboló eszmevilágára gondoljunk, a probléma gyökerei sokkal mélyebbek; kevesen tudják, hogy a nemzetellenes szemlélet alapjai – amint erre Dümmerth Dezső rámutat – visszavezethetők egészen I. Ottó (936-973) császár idejéig⁴.

Ez a ma is jelenlévő hagyaték tűnik elő Csorba Csaba alábbi soraiból:

„A honfoglalást követő évszázad magyar történelme alapvetően sikertörténetnek számít. Éppen ezért megdöbbentő az [...], hogy oktatásunkban a legfontosabb, évszámhoz kötődő eseményeket a IX-X. századból általában nem sikereinkhez kapcsolják: A honfoglalás (895) vereség utáni menekülésünként szerepel; Árpád halálát (907) követően (amelynek időpontja egyébként valójában ismeretlen) következik két vesztes csata (Merseburg 933-ban és Augsburg 955-ben), [...stb.]. Pedig időközben győzelmek egész sorát aratták magyarjaink, amelyeknek száma és mértéke mellett a vereségek többsége eltölpül – a történelemoktatás máig sem hangsúlyozza eléggé, sőt inkább elhallgatja.”⁵

Szintén nem mozdítja elő a kereszténység és a magyarság kapcsolatát feltáró munkát a nemzetietlen történetírás ellenhatásaként fellépő másik szélsőség, a *torz* formában jelentkező *nemzeti érzés* sem, mely szerint a kereszténység nem kibontakoztatta, hanem épp ellenkezőleg megsemmisítette az ősi magyar kultúrát annak minden értékével együtt. Szent István pedig – szerintük – a magyarság ellensége, aki nemzetellenes politikája révén nemcsak elszakította népünket gyökereitől, hanem egyszersmind a magyarságra erőltette a tőle idegen kereszténység „kényszerzubonyát”.⁶ E vélekedés teljességgel téves⁷, de az általános tájékozatlanság miatt mégis ez ma az egyik legdivatosabb állásfoglalás. Cáfolatára hátrébb térünk ki.

A tárgy tehát aktuális, de valószínűleg még sokáig az is marad, hiszen a teljes átfogó elemzés, a nemzeti és keresztény eszmeiségű feltárás és publikáció csak az egyes részstudományok ebben a szellemben történő megújulása után várható.

Előrebocsátjuk, hogy a kérdés feldolgozásánál érthető okokból nem törekedhetünk teljességre. A témát ezért csak érintőlegesen, mintegy vázaltszerűen dolgozzuk föl: azaz a teljesség igénye nélkül csak a legfontosabbnak ítélt tényeket, meglátásokat említjük, mindezzel reményeink szerint indításokat adva kinek-kinek a további elmélyültebb kutatómunkához.

³ Vö. KÁD, 21.

⁴ Vö. Dümmerth Dezső, *Az Árpádok nyomában* (h. n., Junior, 1996), 105.

⁵ Bóna István akadémikus meglátását tolmácsolja Csorba Csaba, *Árpád népe* (Bp., Kulturtrade, 1997), 166.

⁶ Vö. Andrásfalvy Bertalan, „A honfoglalásról és Szent Istvánról”, in: *Távlatok*, 32. (1996/6), 739-740.

⁷ Vö. i. m. 741.

Az inkulturáció fogalma

Az *inkulturáció* („bekultúrálódás”⁸) fogalma annyira új, hogy a jelentéstitisztázás ma még elengedhetetlen egy ehhez hasonló dolgozatban. Maga a műszó az 1977-es püspöki zsinat óta⁹ terjedt el szélesebb körökben; tágabb jelentése: egy kultúra átültetése egy másik kultúrába, azonban a teológiai szóhasználat kifejezetten a kereszténység átültetésére vonatkoztatja. A Tanítóhivatal azóta közzétett megnyilatkozásaiban gyakran előfordul¹⁰; a legjobb meghatározást azonban nem könnyű megtalálni, mivel a kifejezést használják, de úgy nem definiálják, hogy abban minden jelentésárnyalat szerepelne.

Úgyszólván definíciónak tekinthető a II. Vatikáni zsinat megfogalmazása: „[Az] Egyház [...] ragaszkodik a maga hagyományaihoz, de egyszersmind tudatában van egyetemes küldetésének, egybe tud fonódni a különféle kultúrákkal, ez pedig mind az Egyházat, mind a kultúrákat gazdagítja.”¹¹ Vagy ugyanígy a *Redemptoris Missio* kezdetű enciklika megállapítása is: „a beépülés (*inculturatio*): ‘az emberi kultúra valódi értékeinek belső átítatását jelenti azáltal, hogy a kereszténység a maga körébe vonja azokat, valamint a kereszténység begyökeresztetését a különböző kultúrákba’”. Majd mindezt megvilágítva röviddel később így folytatja: „Ezzel a beépüléssel az Egyház elevenné teszi az Evangéliumot a különböző kultúrákban, és ezzel be is kapcsolja ezeket a népeket kultúrájukkal együtt a saját közösségébe, ezzel átadja nekik saját értékeiket, miközben átveszi az ő értékeiket és meg is újítja azokat.” (52. pont)

Az inkulturációt a megtestesülés titkával hozza kapcsolatba pl. a *Catechesi Tradendae* 53., a *Katekézis Általános Direktóriuma* 206., és a *Pastores Dabo Vobis* kezdetű apostoli buzdítás 55. pontja. Ez utóbbi szerint az inkulturációnak „azt kell elérnie, hogy az Evangélium elevenen behatolva e [mind ősi, mind modern] kultúrákba szinte ‘megtestesüljön’ bennük (*in ipsis velut ‘incarnatum’ inhaereat*), elutasítva a keresztény hittel és étellel össze nem egyeztethető kulturális elemeket, s elfogadva és fölemelve a valós értékeket, hogy a szóban forgó kultúra eljusson az üdvösség Krisztustól eredő misztériumához.”

Az inkulturáció fogalmának lényegesebb elemei tehát így összegezhetők: A két valóság, az Evangélium¹² ill. az adott kultúra *találkozása gyümölcsöző*, melynek eredményeképpen mindkettő gazdagszik¹³. A találkozás szerves; vagyis az Evangélium nem idegen testként van jelen a kultúrában, hanem abba mintegy beletestésül, beleivódik. Ebből kifolyólag az adott kultúra *úgy válik krisztusivá, hogy közben lényegében ugyanaz marad, ami volt*. Boda László az inkulturáció fogalmához tapadó asszociációként nevezi meg pl. a növénynevelést, különösen a szőlőnevelést; a transzplantációt, főleg a szívatültetést, ezenkívül a beol-

⁸ Így fordítja Alszegehy Zoltán az angol *inculturation* ill. *contextualization*, vagy *indigenization* szavakat. Vö. Alszegehy Zoltán, „Vádoltak padján”, in: Erdélyi Zsuzsanna (szerk.), *Boldogasszony ága, Tanulmányok a népi vallásosság köréből* (Bp., SZIT, 1991), 18; 25. A „kultúra” gyökérszó jelentésvizsgálatával nem foglalkozunk, a részletes magyarázatot ld: GS 53; vö. ChL 44a; valamint Boda L., i. m. 17-19.

⁹ Vö. Alszegehy Z., i. m. 25.

¹⁰ Pl. CT 53; RM 52-54; KÁD 109-110, 133, 203-207; FR 72; VC 79, 80; PDV 55; SA 21, 26. Ide vonatkozó alapszövegek a II. Vatikánum dokumentumaiban: GS 53-62, 76; LG 17; SC 37-38, 65, 81, 123; AG 15-16, 19, 21-22, 25, 40; AA 4, 7, 31.

¹¹ *Gaudium et spes* 58.

¹² A félreértések elkerülése végett a Szentatya figyelmeztet, hogy az inkulturációnál „az Evangéliummal való egyezés” mellett „az egyetemes Egyházzal való közösségnek” is érvényesülnie kell. (vö. RM 54.) Fontosnak tartja még további két dolog megfontolását: egyrészt hogy „az Evangéliumot nem lehet elszakítani attól a kultúrától, amelyben először megfogalmazódott [...]”; de attól a kultúrától sem [...], amelyben századok folyamán továbbhagyományozódott.”; ezenkívül, hogy az Evangélium alakítsa, formálja a kultúrát és ne fordítva. (ld. CT 53.)

¹³ Vö. Boda L., i. m. 20.

tást stb.¹⁴ Esetleg alkalmazható még a felnőtté válás folyamata, vagy bizonyos szempontból a halál és a feltámadás is. Közös elem ezekben az analógiákban, hogy mindig egy *az előbbinél értékesebb létállapot* jön létre, éppúgy mint az is, hogy az átalakulás fájdalommal, *szenvedéssel járhat együtt*, amely magának az átalakulásnak a *szükségszerű* velejárója.

A terminus mindenképpen új, mégsem mondhatjuk, hogy a II. Vatikáni zsinat utáni teológia egy eddig teljesen ismeretlen dolgot hívott volna életre. A zsinat előtti időben, sőt a zsinaton is „inkulturáció” helyett ugyanazon módszer jelölésére az „alkalmazkodás”, „akkomodáció” (*accomodatio, adaptatio*)¹⁵ kifejezést használták. Hogy az új kifejezés elmélyítette-e a fogalom jelentését, az vitatható. Mivel azonban a lényegét tekintve a két fogalom jelentés-tartalma ugyanaz, itt nem teszünk különbséget közöttük, és a dolgozat további részében egyszerűen szinonim fogalmakként kezeljük azokat.

Tévedések a magyar térítés körül

Az első lépésben bizonyos téveszmék eloszlatását tűztük ki célul. Ez annál is inkább szükséges, mert a bevezetőben már futólagosan érintett „ideológiai tehertétel” következtében jelentkező előítéletek témánk tárgyilagos kezelését gyakorlatilag lehetetlenné teszik.

Vegyük sorra. Itt van mindjárt az *erőszakos térítés* vádjá, mely szerint az egyház erőszakkal mintegy rákényszerítette az Európa területén élő népekre a kereszténység igáját. Ez a vélekedés annyiban állja meg a helyét, hogy valóban voltak erőszakos térítések, különösen ott, ahol a térítés ügyébe a világi hatalom is beleavatkozott. Ám ezen akciók mögött nem az egyház mint intézmény állott, amennyiben beszélhetünk a korai középkorban az állami hatalomtól teljesen független egyházzal, hanem sok esetben világi célkitűzések, hatalomvágy stb., tehát politikai indítékok. Ugyanakkor fontos látnunk azt is, hogy a hódító, ún. frank jellegű missziók száma, következőképp jelentősége az összeurópai térítésekben alatta marad az angolszász, ír és skót szerzetesek tevékenységének, akik viszont egyértelműen az akkomodáció lelkes és elkötelezett hívei voltak (vö. Patrik †461, Canterbury Ágoston †604, Bonifác †754).¹⁶ Ez a kérdés gyakorlati oldala.

Ami az elméletet illeti, az egyház elvi álláspontja sem hagy kétséget a felől, hogy milyen szellemiséget, eljárásmodot tekintett irányadónak a térítésekben. Ez pedig homlokegyenest az ellenkezője bármiféle erőszakosságnak, kényszerítésnek. Sőt Aranyszájú Szent János¹⁷, Szent Ágoston¹⁸, valamint Nagy Szent Gergely¹⁹ és Nagy Szent Miklós²⁰ pápák – a korai egyház legnagyobbjai – nemcsak elítélték az erőszak mindennemű megnyilvánulását a térítéseknel, hanem nyomatékosan állást foglaltak az akkomodáció, vagyis a pogány népek szokásaihoz, kultúrájához való alkalmazkodás mellett. Itt különösen *Nagy Szent Gergely* pápa nevét kell kiemelni, számos levele maradt fenn ugyanis, melyekben az alkalmazkodás nemes feladatának gyakorlására instruálja elküldött misszionáriusait.²¹ Fő művének tartják az

¹⁴ Boda L., i. m. 20-21.

¹⁵ A definíciót bővebb kifejtéssel együtt ld. Wolkenberg Alajos, *A katolikus világmisszió könyve* (Bp., SZIT, 1928), 196. skk. oldalakon.

¹⁶ Vö. i. m. 325-326.

¹⁷ Hom. 4. in. ep. ad Tit. Hom. 33. in. I. Cor. stb. vö. Wolkenberg A., i. m. 47.

¹⁸ *De Civ. Dei* XIX. 17.; IV. 15.; *De vera relig.* 10.

¹⁹ Epist. XIII. 12., PL 77, 1267.sk., DS 480.

²⁰ Ep. 97, PL 119, 980 C skk. Cap. 41.; DS 647

²¹ Nagy Szent Gergely akkomodációs szemléletének klasszikus helye *levele Mellitus apáthoz*. Ld. Epist. XI. 76., PL 77, 1215-1216.

angolszászok megtérítését, amely minthogy az első szervezett hittérítési vállalkozás volt, hosszú időkre meghatározta a missziók gyakorlatát.

Sokan ezen egyoldalú és torz állásponton szemlélik a magyarság megtérítését is – ahogyan erről már szintén szoltunk. Ezzel szemben tény, hogy a magyarok megtérése világviszonylatban is igen rövid idő alatt és békésen ment végbe. Géza halála után tíz évvel (1010 körül) a térítés műve gyakorlatilag befejezettek tekinthető, „a vértanúságot szomjúhozó hittérítőknek már Magyarországon túl kellett tért keresni működésükre” – írja Balics Lajos.²² A korabeli magyarság ismeretében értelmetlenségnek tűnik azt gondolni, hogy egy külsőleg rájuk kényszerített, tőlük idegen eszmerendszert nagyobb ellenállás nélkül ilyen hamar magukra vettek volna. Ez aligha valószínű.

A magyarság barbár kegyetlensége az új hit képviselőivel szemben szintén közhelyként hat. Tévedés. „Jellemző, hogy a 10. század folyamán közöttük járó hittedjesztők közül egyet sem öltek meg, pedig többen egyenesen a vértanúság vágyától vonzatva mentek közéjük.”²³ Az ún. „kalandozások” alkalmával sem gyilkolták halomra a keresztényeket hitük miatt, ahogyan általában gondolják:

„A portyázó magyarok sok templomot és monostort elpusztítottak, sok papot is megöltek, de sohasem hallunk arról, hogy a keresztény vallás gyűlölete vezette volna őket. Ellenkezőleg, azok a papok és szerzetesek, akik a vértanúság koronájára áhítozva mentek közéjük, nem egyszer türelmes és tanulékony hallgatóságot találtak a félelmetes híri lovasokban, mint például Szent Wikbert apát, aki 954-ben Gembloux vidékén Bulcsu horka táborában eredménnyel térített.”²⁴

Az államalapítás után sincs tudomásunk sok vértanúról; Szent Gellért és társai (†1047) kivételével tulajdonképpen másokról nem is tudunk.²⁵ Bár esetükben is vitatható, hogy mi volt valójában meggyilkolásuk indítéka.

Ezen a téren is általában az a tévhit terjedt el, hogy ti. *a pogánylázadások a kereszténység, mint vallás ellen* irányultak. Erről szó sincs.

„Tévedés volna [...] azt hinni, hogy a legendákban és krónikákban sokat emlegetett ‘pogány ellenállás’ legmélyebb oka a keresztény hit tantételei elleni heves ellenszenv volt. Első mozgatója a gyűlölet volt, a kereszténység terjesztésének címén az országba özönlő idegenek ellen.”²⁶ „Koppány lázadása sem a régi hit visszaállításáért volt, hanem a trónért.”²⁷

E két megállapítás újabb tisztázandó problémákat vet fel, itt azonban csak utalunk ezekre. Az első a hazánkba „özönlő” *idegenek* kérdésköre:

„Sokan emlegetik és fontos tényezőknek tartják az idegen jövevényeket, a német lovagokat, kiknek segítségével győzött volna le István minden ellenállást. [...] A felfogás, mely az idegeneknek oly nagy szerepet tulajdonít, megvan már Kézaiban és mind a krónikákban, melyeket történelmünk alapjainak szoktunk tekinteni, de azért még sem felel meg a valóságnak. [...]”²⁸

Mindazonáltal nem állítja e sorok írója, Balics Lajos, hogy idegenek egyáltalán nem jöttek be hazánkba. Pusztán csak arra hívja fel a figyelmet, hogy számos megbízható forrás Kézaival²⁹ ellentétben nem említi világiakat, hanem ellenkezőleg csak és kizárólag papokat,

²² Balics Lajos, *A Római Kath. Egyház története Magyarországon*, I. (Bp., SZIT, 1885.), 236.

²³ Gálos László, *Az Egyház és a barbár népek* (Bp., 1938.), 276.

²⁴ Hermann Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* (München, 1973.), 11.

²⁵ Vö. Kiszely István, *A Magyarság őstörténete*, II. (Bp., Püski, 1996.), 464.; Kühár Flóris, *Egyetemes vallástörténet*, II. (Bp., SZIT, 1936.) 100.

²⁶ Dümmerth D., i. m. 96.

²⁷ Andrásfalvy B., i. m., 745.; ugyanígy Bogyay Tamás, *Stephanus rex* (Wien, Herold, 1976.), 19.

²⁸ Balics L., i. m. 236-237.

²⁹ Kézai Simon krónikájának címe: „A magyarok viselt dolgai” (1283 körül) in: pl. V. Kovács Sándor (szerk.), *A magyar középkor irodalma* (Bp., Szépirodalmi, 1984.), 115. skk.

szerteszét a betelepülők között, „s így a bevándorlott lovagok térítési működése kellőleg alantibb fokra száll, mint eddig tartották.”³⁰

A másik a trón, a *centralizáció* kérdése. Nem kerül kellő kihangsúlyozásra Álmos és Árpád szakrális uralkodása, illetve István, mint „Álmos-sarj” szakrális királysága közötti összefüggés, mely utóbbi az előző jogfolytonosságaként jelent meg.³¹ Valamint az sem, hogy Álmos és nyomában Árpád karizmája, amely a centralizált rend lehetőségi feltétele volt, nagyon is személyhez kötődött, és így e nagy fejedelmek halálával a túlélést biztosító egység elkerülhetetlenül megbomlott, ugyanúgy, mint néhány száz esztendővel korábban Attiláé.

„Egészen [...] Géza fejedelemnek fellépéséig minden jel arra mutat a magyar történelemben, hogy a Kárpát-medencében a dinasztianak [ti. a Turul-nemzetségnek] már csak névleges uralma alatt élő nép, melynek sem nyelve, sem eredete nem volt egységes, ugyanúgy a szétesés felé közeledett, mint egykor Attila nagy birodalma vagy később az avarok és onogur-bolgárok uralma. Míg a Dunántúlon Bulcsú népe tömörült, addig keleten, Erdélyben a gyula méltóság örököseinek nemzetsége erősödött meg, és alakított ki magának szinte független tartományt. Délen pedig a később, Szent István korában Ajtony néven ismert fejedelem ősei alapozták meg uralmukat.”³²

A keresztény-királyság megalapítása nyújtotta az egyetlen lehetőséget az álmosi dinasztia felújítására, tehát végső soron a túlélésre; Álmos örökségét személytől független alapokra kellett helyezni.³³ A pogánylázadások ebből az aspektusból már semmi esetre sem tűnnek úgy, mintha a nép túlélését szolgálták volna, épp ellenkezőleg, merényletet jelentettek az álmosi elképzelés ellen. István és utódainak küzdelmei a pogánysággal voltaképpen tehát honvédő háborúk voltak.

A kereszténységnek ebben a folyamatban kizárólag pozitív szerep tulajdonítható, nem úgyszólván „kényszerű rosszként” vették fel azt őseink: a megkeresztelkedés *belső* szükség-szerűsége vitán felül állott, – az említett tartományurak a gyula, Ajtony és Bulcsú mind már megkeresztelteként birtokolták a hatalmat.³⁴ Egy valószínűleg Zombor nevű gyula még térítő püspököt (Hierotheoszt) is hozott magával Bizáncból,³⁵ ahol megkeresztelkedett. Ez is döntő érv amellet, hogy az ún. pogánylázadások háttérben főként politikai célok húzódtak meg.

De vajon minek tudható be a keresztény hit illetén gyors és nagyobb véráldozatot nem kívánó befogadása?

A kereszténység harmonikus befogadásának okai

„Annyi bizonyos – állapítja meg Hermann Egyed –, hogy az ősmagyarok aránylag még tisztult vallási fogalomköre nem állt a kereszténységgel olyan szöges ellentétben, hogy az áttérés akkora erőszakot jelentett volna népünk lelkén, mint aminőt íróink régebben hangoztattak.”³⁶ És valóban, ezt a tényt történetíróink nagy része figyelmen kívül hagyja. Nevezetesen, hogy valamely okból kifolyólag „őseink vallási hiedelmei az őseredeti isteni kinyilat-

³⁰ Balics L., uo.

³¹ E gondolatmenet megtalálható Dümmerthnél i. m. 81-112.

³² Dümmerth D., i. m. 93.

³³ Vö. i. m. 101.

³⁴ Vö. i. m. 93.

³⁵ Vö. Szántó Konrád, *A katolikus egyház története*, I. (Bp., Ecclesia, 1983.), 310.

³⁶ Hermann E., i. m. 8.

koztatásból aránylag elég sokat megőriztek.”³⁷ Beszédes kifejezője ennek, hogy a jelenlegi keresztény magyar terminológia tetemes része kereszténység előtti pogány szókészletünkből való (mint pl.: Isten, bűn, bocsánat, lélek, imád, menny, másvilág, boldog, böjt, hit, örök, stb.).³⁸ „Ügyszólván az egész Bibliát le lehetne fordítani a honfoglalás kori magyarságunk nyelvével”³⁹ – jegyzi meg Kiszely István. Az „istenélmény rokonsága”⁴⁰, a tisztult vallás, a jó táptalaj tehát az egyik ok, amely a kereszténység gyors és viszonylag békés felvételét előkészítette.

De van egy másik is. Köztudott, hogy a magyarság vándorlása során hosszú ideig egyistenhívő (iszlám, zsidó, és keresztény) vallások mellett élt, ami pedig azzal az üdvös következménnyel járhatott, hogy részint tovább finomult az ősmagyarok aránylag tiszta, természetes monoteizmusa⁴¹, illetőleg ez a kölcsönhatás megóvta azt az esetlegesen politeizmusba hajló vallási degenerációtól⁴², részint pedig – nem utolsó sorban – nagyfokú vallási tolerancia alakulhatott ki. Ékes bizonyítékai ennek a szlávok két nagy térítő apostolával való találkozások, amelyekről a *Küirillosz-* (Cirill), ill. a *Methodiosz-* (Metód) *legenda* számol be:

„Visszatérvén pedig a bölcs (férfiú) [ti. Cirill] a maga útjára, amint az első órában imádságát végezte, nekiesetek az ugrok [magyarok], farkasmódra üvöltvén, és meg akarták ölni. Ő azonban nem ijedt meg s nem is hagyá félbe imádságát, csak Kyrie eleisont monda, mert már bevégezte volt ájtatoskodását. Amazok pediglen rátekintvén, az Isten akaratából megszelídültek s elkezdtek hajlongani előtte és meghallgatván intó szavait, elbocsáták összes kísérelével.”⁴³

„Midőn pedig az ugrok királya a Duna tájékaira érkeze, látni akarta őt [ti. Metódot]. És valának, kik mondták és vélték, hogy (Method) nem fog tőle baj nélkül megszabadulni, ő (mindazonáltal) elmene hozzá (a királyhoz). Ez (a király) pedig, miként úrhoz illik, azonkép tisztességesen és fényesen, ünnepéllyel fogadta. És beszéle vele, amint az ilyen férfiakra illet egymással beszélniök, megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal bocsátá el, mondván neki: emlékezzél meg mindig én rólam, tisztelendő atya, szent imáidban.”⁴⁴

Hogy Álmos, vagy fia Árpád volt ez a magyar király, akivel Metód találkozott, nem tudjuk biztosan, Dümmerth Dezső meggyőző érveléssel Árpáddal azonosítja őt.⁴⁵

További keresztény hatások érték őseinket az új haza meghódítása után is, vagyis miután letelepedtek a Kárpát-medencében. Ebben az időben szervezetlen, javarészt szlávok alkotta népcsoportok lakták hazánk területét, akiknek nagy része ekkor már keresztény volt. A velük való együttélés során tovább formálódott, alakult az amúgy sem kiforrott, „egységet valószínűleg sosem alkotó”⁴⁶ magyar hitvilág. Ez újra csak egy fontos mozzanat, amelyet hangsúlyoznunk kell. Múlt századi ősvallás kutatóink ugyanis a romantika szellemében még úgy láttatták ősi pogány hitünket, mintha az egységes, jól felépített rendszert alkotna. Itt leg-

³⁷ Uo. 7.

³⁸ Vö. Kiszely I., i. m. 463-464, 472-473.

³⁹ Uo. 473.

⁴⁰ I. m. 464.

⁴¹ Vö. pl. Bozsóky P. Gerő, *Magyarok útja...* (Szeged, Agapé, 1999.), 94. 102.

⁴² Vö. Hermann E., i. m. 7-8. Ennél a megállapításunknál Hermann Egyedhez (i. m. 7-8.) és Andrásfalvy Bertalanhoz (i. m. 744.) csatlakozva P. W. Schmidt *ősmonoteizmus elméletét* tartjuk irányadónak. Eszerint az emberiség ősvallása az egyistenhit volt, csak később alakult ki torzulásként a politeizmus. Schmidt elméletét ismerteti Kühár F., i. m. I., 56. skk.

⁴³ Moravcsik Gyula, „A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység”, in: *Szent István Emlékkönyv*, I. (Bp., 1938.), 208.

⁴⁴ I. m. 209. Az egyes idézetek értelmezésénél nyilvánvalóan figyelembe kell venni, hogy legendáról és nem modern tudósításról van szó, a lényegen, a történelmi hitelesség tényén azonban ez mit sem változtat. – Vö. Uo.

⁴⁵ Dümmerth D., i. m. 88-89.

⁴⁶ Kósa László, „*Ki népei vagytok?*” *Magyar néprajz* (Bp., Planétás, 1998.), 90.

főképp Ipolyi Arnold⁴⁷ (1823-1886) nevét kell megemlíteni. A legújabb kutatás ezeket az elképzeléseket romba döntötte. Nem jelenthetett ezért olyan rideg törést őseink lelkében a kereszténység felvétele, mint ahogy ezt egyes mai romantikusok elképzelik. Talán az sem túlzás, ha törés nélküli átmenetről beszélünk, legalábbis a lényegét nézve.⁴⁸

Különösen intenzív lehetett a szláv kereszténység hatása attól kezdve, hogy megindult a magyar népbe való beolvadásuk, ez pedig tovább növelte a vallási türelmességet, tovább egyengette az utat az új vallás befogadására. Sőt olyan erőteljes hatást gyakorolt a magyarságra, „hogy minden valószínűség szerint egyre többen tettek magukévá bizonyos keresztény igazságokat, fogadták el a szlávok által megőrzött keresztény hagyományokat, sőt meg is keresztelkedtek. A kereszténység tehát lassú felszívódással, alulról fölfelé terjedt és hatott.”⁴⁹

Az isteni gondviselés különös munkálkodása révén a magyarság a X. század végére tehát minden tekintetben készen állt az új hit befogadására. E mű beteljesítése két igazi apostolra vár majd: az egyik, *II. Szilveszter pápa*, „aki missziós érzék tekintetében is” méltó utóda Nagy Szent Gergelynek és Nagy Szent Miklósnak⁵⁰, a másik pedig *Szent István*.

Most az általános fejtegetés után nézzük a kérdést konkrétan: vannak-e kézzelfogható érveink, bizonyítékaink, amelyek alátámaszthatják az eddigieket?

Megvalósult-e az inkulturáció a magyarok térítésénél?

A kérdésre adandó válaszokat illetően megoszlanak a nézetek. Egyesek szerint nincsenek minden kétséget kizáró bizonyítékaink amellet, hogy valóban megtörtént az ún. beépülés, vagyis a honfoglalás kori magyar kultúra és hiedelemvilág azon elemeinek integrálása, amelyek összeegyeztethetőek voltak a kereszténységgel; csak *nagyon valószínű*, hogy ez így ment végbe.⁵¹ Mások viszont határozottabb álláspontra helyezkednek:

„ismert, hogy különösen a konstantini fordulat után az új vallás elfogadása nagyon sokszor más kultuszok alkalmasnak ítélt elemei kanonikus úton vagy spontán tömeggyakorlatban végbemenő ‘megkereszteléssel’ történt. Ennek az eljárásnak a nyomait [...] a magyar hitvilággal kapcsolatban is kimutatta a kutatás.”⁵²

„Pogány műveltségünk szakrális elemei és a keresztény liturgia megfelelő párhuzamai között páratlan lelki szintézis jött létre, mint a magyarság fogékonyságának és az Egyház bölcs alkalmazkodásának klasszikus bizonyága.”⁵³

A kérdés precíz eldöntése nem tartozik szorosan a témához, éppen ezért nem bocsátkozunk mélyebb fejtegetésekbe, pusztán csak néhány érvet sorolunk föl:

a) Az egyik ilyen érv *Pilgrim* passauai püspök levele, amelyet VII. Benedek pápához írt 974-ben.⁵⁴ E levél jelentősége részint abban mutatkozik, hogy Pilgrim működése volt az első

⁴⁷ Ipolyi Arnold, *Magyar mythologia* (Pest, 1854.).

⁴⁸ Vö. Andrásfalvy B., i.m. 743-744.

⁴⁹ Szántó K., i. m. 309.

⁵⁰ Wolkenberg A., i. m. 348.

⁵¹ Így pl. Hermann Egyed vö. i. m. 8. Hasonló felfogást képvisel Csorba Csaba ld. i. m. 160.

⁵² Kósa László, „Kereszténység és magyar népi kultúra”, in: *Protestáns szemle*, 1996/4., 302.

⁵³ Bálint Sándor, *Sacra Hungaria* (Veritas, h. n., 1943.), 127-128.

⁵⁴ E püspök személyének megítélésében, illetve ebből kifolyólag a levélben foglaltakkal kapcsolatosan igen eltérő az egyes kutatók véleménye, itt mindenesetre a magyar történelmi hagyományokat követjük. A vitáról Balics Lajos tá-

szervezett hittérítő akció, amely hazánk területén folyt, részint pedig abban, hogy bepillantást enged a missziós papok térítő tevékenységbe, módszereikbe.

A levélből kiderül, hogy a Pilgrim féle misszió igen gyümölcsözőnek bizonyult; sikereiről a püspök így számol be:

„[...] Kikhez [ti. a magyarokhoz] midőn a szerzetesekből elég alkalmas férfiakat, kanonokokat s minden egyházi rangbeli papokat küldöttem, s életüket és mindenféle eljárásukat úgy rendeztem, mint az *angolok történeteiben* tanultam, az isteni kegyelem mindjárt annyi sikert szolgáltatott, hogy azon nemesebb magyarok közül, férfiút és nőt, mintegy ötezret nyertek meg a Krisztusnak, őket a katolikus hitbe avatván és a szent keresztséggel megtisztítván.”⁵⁵ (kiemelés tőlünk)

A kiemelt rész Szent Béda Venerabilis „Az angol nép egyházi története” (*Hist. eccl. gentis Anglorum*) c. művére utal, melyben Béda részletesen beszámol az angliai térítés körülményeiről; hozza Nagy Szent Gergely idevonatkozó leveleit is, egyebek közt a kulcsfontosságú Mellitus apáthoz írt levelet (*Hist. eccl. I. 30.*) – melyre fentebb már hivatkoztunk. E könyvből ismerte meg Pilgrim Gergely pápa akkomodációs módszerét, azt, amely a korábban keresztény hitre tért népeknél is oly hatásosnak bizonyult, és melynek következtében a kora középkor óta általában ezt az eljárást alkalmazták a missziókban. Kézenfekvő tehát, hogy Pilgrim is ezt a szemléletet ajánlotta magyarországi térítőinek, és sikerei is ennek tulajdoníthatók.

b) Szt. Gellért nagy legendája tanúskodik a korabeli Boldogasszony tisztelet Mária kultuszként való továbbéléséről,⁵⁶ Csordás Eörs ennek kapcsán Szt. Gellért bölcs akkomodációjára mutat rá.⁵⁷ A témát elsőként Kálmány Lajos dolgozta fel a múlt század végén.⁵⁸

c) Szintén jelentőségeltjes mozzanatnak tartjuk, hogy a magyar térítés legfőbb irányítója⁵⁹, és beteljesítője nem külföldi származású volt, hanem egy ízig-vérig magyar, – Dümmerth szavaival – „a második Álmos”⁶⁰, maga Szent István király, aki így már önmagában is az inkulturáció legfényesebb bizonyítéka. Teljesen magyar és teljesen keresztény, a szent magyarság máig ható példaképe. Nehezen képzelhető el, hogy mindazt, ami nemes és érték volt népe kultúrájában, tövestül kitépje, megtörve annak életerejét, amelyre korában – a történelmi helyzetet ismerve – fölöttébb nagy szüksége volt. Ennek szemléltetésében nem kell messzire mennünk, elég, ha az elmúlt rendszer agresszív beavatkozására, illetve ennek következményeire gondolunk.

István a honi térítésnek nemcsak szellemi koordinátora, de gyakorlati vezetője is volt, tudniillik tetteg kivette részét a munkából, – maga prédikált, térített, és cselekedte mindezt az egyházszerkezet kiépítése után is.⁶¹ A hitelesítés végett hazánkban tartózkodó, őt e munkában segítő „idegen papok inkább alárendelt segítői, mint hatalmas támaszai voltak”⁶². Segítségük nem okozhatott tehát komolyabb idegen befolyást országunkban, – külföldi

jékoztat: i. m. 227. skk.

⁵⁵ Szabó Károly fordítása. Ld. *Magyarország történetének forrásai*, I. (Pest, Ráth Mór, 1865.), 114. Az eredeti latin szöveget ld. G. Fejér, *Codex dipl.*, I. (Budae, 1829.), 260-266.

⁵⁶ „Szt. Gellért püspök nagy legendája” in: *Árpád-kori legendák és intelmek* (Bp., Szépirodalmi, 1983.), 86. – vö. Csordás Eörs, „Boldogasszony Anyánk...” in: *Magy. egyháztört. vázl.*, 1. (Bp., METEM, 1989.), 214.

⁵⁷ Csordás E., uo. – vö. Bálint S., i. m. 12.

⁵⁸ Ld. „Boldogasszony, ósvallásunk istenasszonya” in: Diószegi Vilmos (szerk.), *Az ősi magyar hitvilág* (Bp., Gondolat, 1971.), 319. skk. Irodalmi utalás található még pl. Bozsóky, i. m. 96.

⁵⁹ Balics L., i. m. 234.

⁶⁰ Dümmerth, i. m. 107.

⁶¹ Vö. P. mester, Béla király névtelen jegyzője, 57. fej. in: pl. *A magyar középkor irodalma* (i. m.), 64.; Hartvik legenda in: *Árpád-kori* (i. m.), 38-39.

⁶² Balics L., i. m. 235.

egyházi szervvel fenntartott intézményes kapcsolatokról sincs tudomásunk.⁶³ Itt kell megemlíteni a koronaküldés aktusát, amely szintén nem jelentett politikai elköteleződést, a császárság felé semmiképpen, de még a pápaság irányába sem.⁶⁴

István tehát teljesen szabadon, mindennemű külső kényszer és idegen befolyás nélkül tudta végezni a hittérítés művét, saját megítélése szerint. *Az alkalmazkodás mértékét józan belátása szabhatta meg; ő döntött, mi az, ami megtartható, mit szükséges elhagyni.* Hogy erőszakos volt? A kezdeti fogalomtisztázásnál céloztunk rá, hogy bizonyos mértékű szenvedés elkerülhetetlen velejárója az inkulturációnak, ám ettől még nem válik rosszá a folyamat a maga egészében. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy István módszereit nem a modern humanizált világ szemszögéből kell megítélni. István a maga korában bár erőskezű és határozott volt, nem volt kegyetlen, a térítés munkáját „nem annyira karddal, mint szóval és példájával”⁶⁵ vitte véghez. Balics kifejezően világítja meg Szent István térítő munkáját: „Amit ő tett, bár erélyesen, nem tette erőszakosan, nem ‘török-szakad’ módon. Nem is lehetett volna a magyarral úgy bánni, mint a lengyelekkel ‘ökör és szamar módjára,’ hogy a merseburgi Thietmar szavaival éljünk.”⁶⁶

Hogy konkrét dolgot is említsünk, a szentistváni akkomodáció egyik eklatáns példáját törvénykönyve szolgáltatja. A pogány magyarok társadalmában ismeretlen volt az írott jog, a törvény, őseink életét íratlan szabályok kormányozták. Ezt ma rendszerint szokásjognak hívjuk.⁶⁷ István törvényeiben érthető módon felismerhetőek a nyugati hatás jelei, „jóval szembetűnőbb azonban a hazai szokásjog továbbélése. A legjobb bizonyítékai ennek a keleti ötös számrendszeren alapuló bírságok ellentétben a germán és szláv vérdíjak négyes számrendszerével.”⁶⁸ Úgyszintén ezt tükrözi a Szent István által alapított egyházmegyék tízes száma.⁶⁹

Álljon itt egy példa a hétköznapi élet gyakorlatából is. Szántó Konrád Szent István inkulturációs tevékenységét így mutatja be:

„Szent István a magyar nép szellemi életének azokat a képviselőit, akik nem helyezkedtek szembe a kereszténységgel, de a kereszténység győzelmével társadalmi szerepük csökkent, felkarolta és tevékenységük számára új feladatokat jelölt ki. Ez történt az igriceknek nevezett népénekeseikkel. [...] Az igricek a királyi udvartartás köréhez tartoztak. Feladatuk az volt, hogy az új időknek megfelelő új tartalmú dalokkal, az ősök tetteiről szóló hősi énekekkel szórakoztassák a királyi udvart vagy az egyszerű népet. [...]”⁷⁰

d) A néprajzkutatás területéről származó bizonyosságok a felmerülő problémák miatt – pl. a kutatási eredmények töredékessége, ill. az ebből származó nehézségek⁷¹ – önálló értekezés tárgyát kellene hogy képezzék. Itt most csak utalásképpen említünk meg néhány példát:

α) A pogány temetési szokások megkeresztelése: (1) Ismeretes, hogy az ősi magyarok a halott mellé lovát is eltemették. Később ez a szokás úgy módosult, hogy a lovat leölése és eltemetése helyett odaadták az egyháznak. (2) Ugyanezen elv szerint módosult, változott át a halott kincseivel együtt való temetésének pogány tradíciója az adományozás keresztény

⁶³ Vö. Hermann E., i. m. 30.

⁶⁴ Ld. erről bővebben Balics L., 44. skk.; vö. Hermann E., i. m. 21.

⁶⁵ Balics L., i. m. 235.

⁶⁶ Uo. 235-236. „Populus enim suus t. i. a lengyel Boleslo népe, more bovis est pascendus et tardi ritu asini castigandus.”

⁶⁷ Vö. Bogyay T., i. m. 27.

⁶⁸ I. m. 29-30. Ennek nyomait találjuk az I. törvénykönyv XIV. XV. XVII. XXI. XXV. XXVII. XXXV. és a II. törvénykönyv I. IV. IX. cikkelyeiben. Vö. Györffy - Bartoniek, *Szent István törvényei* (Bp., Helikon, 1988.)

⁶⁹ Vö. Hermann E., i. m. 27.

⁷⁰ Szántó K., i. m. 317.

⁷¹ Vö. Kósa L. (1996), 300.

szokásává.⁷²

β) Az ősi szokások megtartása, továbbélése figyelhető meg a szentelmények vonatkozásában is, melyek a pogány mágia szerepkörét vették át.⁷³ A keresztény írásos hagyomány főleg az egzorcizmusként továbbélő ráolvasások szövegeit őrizte meg.⁷⁴

γ) A locsolás pogány termékenységi rítusa is integrálódott a keresztény húsvéti kultúrkörbe – amint közismert.

δ) Szintén itt említhető a regölés továbbélő népszokása.⁷⁵

ε) A népi „orvostudomány” mesteremberei, a gyógyítók, illetve a varázslók is helyet kaptak a korabeli keresztény társadalomban, hiszen mesterségük tudománynak számított abban az időben, „aminek a hitvalláshoz semmi köze sem volt” – írja Kiszely István.⁷⁶

Mintegy összefoglalásképpen még a következő dolgot szükséges megfontolni. A magyar nép életében a kereszténység felvétele – nyugodtan mondhatjuk – a legnagyobb horderejű eseménynek számít, amelyet most, a Millennium jubileumi évében nyomatékkal is hangsúlyoznunk kell. Meghatározóan hozzájárult ugyanis a magyarság, mint népcsoport túléléséhez, fennmaradásához, miért is „a magyar történetírás igen sokszor méltatta, és azon kevés történeti esemény sorába tartozik, melyet egyértelműen pozitívan értékelt.”⁷⁷ Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy az új vallás felvétele nem jelentett gyökeres szakítást az ősök hagyománykincsével, ez egyfajta hibás megközelítés lenne. Sokkal inkább *kiteljesedésként* kell azt felfognunk. Erre mutat rá Andrásfalvy Bertalan már idézett, más viszonylatban is nagyszerű és hiánypótló írásában, amikor a Róm 8,19-22 alapján magyarázza a kereszténység felvételét.⁷⁸ Csakis ebből a szempontból érthető a fentebb tárgyalt harmonikus befogadás: egyrészt a rövid idő alatt végbemenő megkeresztelkedés, másrészt a keresztény hitrendszer befogadásának mélysége, melynek fényes bizonyítékai: mindenekelőtt az Árpád-házi szentek sora, illetőleg, hogy a török idők alatti erőteljes iszlám befolyás százötven év alatt sem tudta kiirtani a lelkekből a keresztény hitet, pedig ezt a folyamatot a hitújítás vallásilag egyébként is bizonytalan kora kellően elő is segítette volna. Nálunk – ellentétben a balkáni országokkal – jelentéktelenül kevés áttérés történt.⁷⁹ És ezzel mintegy visszautalhatunk a kezdeti fogalomtisztázásra: talán semmi sem tanúsítja ékebben az inkulturáció megvalósulását, mint éppen ez a Krisztusban való gyümölcsöző kiteljesedés.

⁷² Vö. Bálint S., i. m. 183-184.

⁷³ I. m. 102.

⁷⁴ I. m. 121. skk.

⁷⁵ Vö. Tátrai Zsuzsanna, „Jeles napok...” in: *Magyar Néprajz*, VII. (Bp., Akadémiai, 1990.), 252.

⁷⁶ Kiszely I., i. m. 475.; vö. Dömötör Tekla, „A magyar néphitkutatás...” in: *Magyar Néprajz*, VII., 514.

⁷⁷ Kósa L. (1996), 300.

⁷⁸ Andrásfalvy B., i. m. 743-744.

⁷⁹ Vö. Kósa L. (1998), 19. 111.

A túlélés lehetősége ma – inkulturáció a mai magyar társadalomban

Az elmúlt csaknem fél évszázad keserű tapasztalatai sokak számára világossá tették, hogy melyik az az út, amely egészen biztosan nem járható népünk számára, amennyiben meg szeretné élni a következő ezredfordulót is. Nem egyértelmű viszont, hogy melyik az egyetlen járható a sok közül, vagyis amely a krízisből kivezető egyetlen lehetséges megoldást jelenti.

A válasz pedig teljesen nyilvánvaló; ma sem más, mint egykor a honfoglalás és az államalapítás korában, tudniillik Krisztus és az ő evangéliuma, örömhíre. Ahogyan akkor, Géza és István döntése a fennmaradás és megszilárdulás útját nyitotta meg Álmos és Árpád nemzete számára, ugyanúgy lehetséges ez ma is: a mai válsághelyzetből és kilátástalanságból úgyszintén a keresztény hit melletti elköteleződés jelenthetné az egyetlen megoldást. Hiszen maga az út nyitva áll, csak el kell rajta indulnunk, helyesebben szólva vissza kell rá térnünk. Ennek a folyamatnak az elősegítését, élénkítését tűzte zászlajára a magyar katolikus egyház, amikor meghirdette a jubileumi jelmondatot: „Múltunk a reményünk, Krisztus a jövőnk”.

Sajnos a mai magyar társadalom nemcsak Krisztustól szakadt el, hanem ami ebből törvényszerűen következik, saját természetes adottságaitól, kultúrájától is. A mai keresztény inkulturációnak éppen ezért *új problémákkal* is szembe kell néznie. Ma nem építhet azokra a természetes alapokra, adottságokra, amelyek a honfoglalás-kori magyarságnál még megvoltak: a tisztult természetes istenfogalom, az életerős, de szélsőségektől mentes nemzeti öntudat stb. Ezek ugyanis ma már olyan torzultak – ha egyáltalán még léteznek –, hogy nem képesek hordozni a transzcendens felépítményt. Mélyebbről kell kezdeni az evangelizációt. Először a természethez, illetőleg saját természetes kultúrájához kell visszavezetni a társadalmat és benne az egyes embert. A természetfeletti szempontok csak ezt követően kerülhetnek sorra.

E munkában hangsúlyos tényező az *ismeretterjesztés* feladata; el kell osztatni azokat a téves elképzeléseket, vélekedéseket népünk történelméről, melyeket a Habsburg illetve marxista ideológia plántált a köztudatba, hogy ezáltal mielőbb megindulhasson a nemzeti öntudat regenerációja, megtörténhessen a nemzet mint nemzet „talpra állása”. Ugyanennyire lényeges továbbá az egyház tanításának ismertetése legalább azokon a pontokon, ahol ez az inkulturáció nemes feladatát elősegítheti. Például, vajon hányan tudják, beleértve a keresztény hívőket is, hogy mit tanít az egyház a népek jellegzetes sajátságainak, hagyományainak, kultúrájának tiszteletéről⁸⁰, és az ezekhez való alkalmazkodásról⁸¹, azután a hazaszeregettről, a hazafias érzésről, a politikai nevelésről, a hazafias és keresztény szellem kapcsolatáról⁸² és még folytathatnánk. Amíg ezeket a sarkalatos kérdéseket nem tisztáztuk, egyéni megtérésekről lehet szó, kollektív, nemzeti újjáéledésről azonban semmiképpen sem.

⁸⁰ LG 17., SC 37. 65. GS 76.

⁸¹ SC 38. 81. 123.

⁸² Aquinói Szt. T., *Summa th.* 2. II. 101, 1.; AG 15. 16. 21.; AA 4. 14.; GS 75.; ChL 60. 62.

Megjegyzés:

A régebbi szerzőktől (Balicstól és Szabó Károlytól) a mai helyesírás szerint idéztünk, legnagyobb hűséggel megtartva a szavak eredeti alakját.

A „pogány” szót ebben a dolgozatban eredeti jelentésében használjuk, vagyis mindenmű pejoratív felhang, illetve értékítélet nélkül. Nem keresztény, de nem feltétlenül hitetlen embert, népet jelöl.

A Tanítóhivatal megnyilatkozásainak rövidítései:

- AA A II. Vatikáni Zsinat *Apostolicam actuositatem* kezdetű dekrétuma a világi hívek apostolkodásáról
- AG A II. Vatikáni Zsinat *Ad gentes* kezdetű dekrétuma az Egyház missziós tevékenységéről
- ChL *Christifideles laici* apostoli buzdítás a világi Krisztus-hívókról (1988. XII. 30.)
- CT *Catechesi tradendae* apostoli buzdítás a hitoktatásról (1979. X. 16.)
- FR *Fides et ratio* enciklika a hit és az ész kapcsolatának természetéről. (1998. IX. 14.)
- GS A II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciója az Egyházzól a mai világban
- KÁD *A Katekézis Általános Direktóriuma* (1997. augusztus 15.)
- LG A II. Vatikáni Zsinat *Lumen gentium* kezdetű dogmatikus konstitúciója az Egyházzól
- PDV *Pastores dabo vobis* apostoli buzdítás a papságról (1992. III. 25.)
- RM *Redemptoris missio* enciklika a missziókról (1990. XII. 7.)
- SA *Slavorum apostoli* enciklika Szent Cirillről és Szent Metódról (1985. VI. 2.)
- SC A II. Vatikáni Zsinat *Sacrosanctum Concilium* kezdetű konstitúciója a szent liturgiáról
- VC *Vita consecrata* aposoli buzdítás a megszentelt életről (1996. III. 25.)

Egyéb művek rövidítései:

- DS DENZINGER, H. – SCHÖNMETZER, A., *Enchiridion Symbolorum Definitionum et Declarationum de Rebus Fidei et Morum*, Róma, 1973. Magyarul: Az Egyházi Tanítóhivatal megnyilatkozásai. Ford. Fila Béla – Jug László. Kisterenye-Bp., 1997.
- PL JACQUES – P. MIGNE, *Patrologiae Cursus completus, Series Latina*, 1844-

Felhasznált és ajánlott irodalom:

- ALSZEGHY ZOLTÁN, „Vádlottak padján”, in: Erdélyi Zsuzsanna (szerk.), *Boldogasszony ága, Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, Bp., SZIT, 1991.
- ALTDORFER KÁROLY, *Missziológia*, I., Győr, é. n.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN, „A honfoglalásról és Szent Istvánról”, in: *Távlatok*, 32., 1996/6.
- BALICS LAJOS, *A Római Kath. Egyház története Magyarországon*, I., Bp., SZIT, 1885.

- BÁLINT SÁNDOR, *Sacra Hungaria*, Veritas, h. n., 1943.
- BODA LÁSZLÓ, *Inkulturáció, egyház, Európa*, Bp., Mundecon, 1994.
- BOGYAY TAMÁS, *Stephanus rex*, Wien, Herold, 1976.
- BOZSÓKY P. GERŐ, *Magyarok útja...*, Szeged, Agapé, 1999.
- CSORBA CSABA, *Árpád népe*, Bp., Kulturtrade, 1997.
- CSORDÁS EÖRS, „Boldogasszny Anyánk...” in: *Magy. egyháztört. vázl.*, 1., Bp., METEM, 1989.
- DIÓSZEGI VILMOS (szerk.), *Az ősi magyar hitvilág*, Bp., Gondolat, 1971.
- DÖMÖTÖR TEKLA, „A magyar néphitkutatás...” in: *Magyar Néprajz*, VII., Bp., Akadémiai, 1990.
- DÜMMERTH DEZSŐ, *Az Árpádok nyomában*, h. n., Junior, 1996.
- ÉRSZEGI GÉZA (szerk.), *Árpád-kori legendák és intelmek*, Bp., Szépirodalmi, 1983.
- FEJÉR, G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I., Budae, 1829.
- FÉLEGYHÁZY JÓZSEF, *Az Egyház a korai középkorban*, Bp., SZIT, 1967.
- FRAKNÓI VILMOS, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-székkal*, I., Bp. SZIT, 1901.
- GÁLOS LÁSZLÓ, *Az Egyház és a barbár népek*, Bp., 1938.
- GICZY JÓZSEF, *A katolikus papság érdemei hazánk és az emberiség történetében*, Bp., Palladis, 1933.
- GYÖRFFY GYÖRGY, *István király és műve*, Bp., Gondolat, 1977.
- GYÖRFFY GY. – BARTONIEK E. (szerk.), *Szent István törvényei*, Bp., Helikon, 1988.
- HERMANN EGYED, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, 1973.
- IPOLYI ARNOLD, *Magyar mythologia*, Pest, 1854.
- KARÁCSONYI JÁNOS, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*, Veszprém, 1929. (Bp., 1985)
- KECSKÉS PÁL (szerk.), *Szt. Ágoston breviárium*, Bp., SZIT, 1960.
- KISZELY ISTVÁN, *A Magyarság őstörténete*, II., Bp., Püski, 1996.
- KÓSA LÁSZLÓ, „Kereszténység és magyar népi kultúra”, in: *Protestáns szemle*, 1996/4.
- KÓSA LÁSZLÓ, „Ki népei vagytok?” *Magyar néprajz*, Bp., Planétás, 1998.
- KÜHÁR FLÓRIS, *Egyetemes vallástörténet*, II., Bp., SZIT, 1936.
- LÁSZLÓ GYULA, *A honfoglaló magyar nép élete*, Bp., 1944.
- LÉVAY MIHÁLY, *A katolikus hittérítés története*, I., Bp., Franklin T., 1937.
- MESZLÉNYI ANTAL, *Keresztény Magyarságunk küldetésében*, Bp., SZIT, 1943.
- MORAVCSIK GYULA, „A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység”, in: *Szent István Emlékkönyv*, I., Bp., 1938.
- PAULER GYULA, *A Magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, I-II., Bp. Athenaeum, 1899.
- SZABÓ KÁROLY, *Magyarország történetének forrásai*, I., Pest, Ráth Mór, 1865.
- SZÁNTÓ KONRÁD, *A katolikus egyház története*, I. III., Bp., Ecclesia, 1983.
- TÁTRAI ZSUZSANNA, „Jeles napok...” in: *Magyar Néprajz*, VII., Bp., Akadémiai, 1990.
- TÖRÖK JÓZSEF, *Egyetemes egyháztörténelem*, I-II., Bp., SZIT, 1999.
- V. KOVÁCS SÁNDOR (szerk.), *A magyar középkor irodalma*, Bp., Szépirodalmi, 1984.
- WOLKENBERG ALAJOS, *A katolikus világmisszió könyve*, Bp., SZIT, 1928.